

UYGUR ATASÖZLERİNDE YÜCELTİLEN DEĞERLER

Yrd. Doç. Dr. Levent DOĞAN*

ÖZET

Zengin bir halk edebiyatı vücuda getirmiş olan Türk milletinin, zaman zaman değişmeler göstererek, geçmişten günümüze kadar taşıdığı çeşitli konu ve temalarda binlerce atasözü mevcuttur. Bu atasözleri içinde, Türk insanının mayasında olan, karakterine şekil veren yüceltilmiş değerlerin ve erdemli davranışların belirtildiği, vurgulandığı ve gelecek nesillere öğretmek amacıyla ortaya konduğu hikmetli sözler önemli bir yer tutar.

Anahtar Kelimeler: Atasözü, Uygur atasözleri, Yüceltilen değerler, Yerilen davranışlar, Hikmetli sözler

VALUED NORMS IN UYGUR PROVERBS

ABSTRACT

Turkish nation, creating rich folk literature, has thousands of proverbs on various subject and theme conveyed up to modern time with changings in the course of time.

Sayings with philosophical meaning, brought up to teach neht generations, stating and stressing behaviours of virtue and valued norms shaping the character of Turkish people, have an important place among these proverbs.

Key Words: Proverb, Uygur proverbs, Valued norms, Criticized behaviours, Saying with aphorismical meaning.

Milletlerin duygularını, düşüncelerini, hayat görüşlerini ve değer yargılarını ifade etmek için ortaya koydukları, öğüt verici, özlü ve hikmetli sözlere atasözü denmektedir. Eskilerin sav, mesel, darb-ı mesel, emsâl¹, tabir gibi isimler verdiği, milletlerin hislerinin aynası olan bu kalıplaşmış sözlerin halk bilimi-folklor içinde önemli bir yeri vardır. Atasözlerinde, bir milletin kültürünün inceliklerini, örfünü, adetlerini, duygularının yoğunluğunu,

* Trakya Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Öğretim Üyesi, Edirne. ldogan@trakya.edu.tr

¹ M. Öcal Oğuz, *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara 2004, s.148.

yaşamının zorluklarını, inançlarını bulup, tanıyıp, bunlardan birtakım sonuçlara ulaşabiliriz.

Bu sözlerin başka bir ortak nitelikleri de kökenleri tarihin çok eski dönemlerine uzanan söz kalıpları oluşlarıdır.²

Yukarıda da belirttiğimiz gibi, bir milletin uzun bir zaman süreci içerisinde edindiği tecrübelerini, gelecek nesillere aktarma yollarından biri olarak şekillenen atasözleri üzerine yapılan çalışmaların sayısı, başta ülkemiz olmak üzere tüm Türk dünyasında son yıllarda bir hayli artmıştır.

Türk kültüründe ve sosyal hayatında erdemli, ahlaklı olmak, erdemli davranışlar sergilemek, yüce değerlere sahip olmak üzerinde önemle durulmuş, özendirilmiş, bu vasıflara sahip insanlara payeler verilmiş, saygı gösterilmiştir. Biz de bu yazımızda Uygur Türklerinin atasözlerinde (*mağal*) bu yüceltilen değerleri ele alıp, örnekler vermeye çalışacağız.

Bu konu ile ilgili atasözlerini sıralamadan önce, Uygur atasözleri üzerine hazırlanmış çalışmalar dikkatle incelendiğinde (İncelenen eserlerin çoğunluğu Doğu Türkistan ve diğer Türk Cumhuriyetlerinde yayınlanmıştır.), makalemize konu olan bu değerleri şu şekilde sınıflandırabiliriz.

1. Vatan ve millet sevgisi
2. Yiğitlik
3. Dostluk
4. İyilik
5. Adalet
6. Doğruluk ve Dürüstlük -Yalan söylememe-
7. Akıl ve bilgi- Bilim Sahibi Olma-
8. Büyüklere saygı ve küçüklere sevgi gösterme
9. Çalışma ve çalışkanlık
10. Temkinli Olmak
11. Fedakârlık
12. Vefa vb.

Türk dünyasında vücuda getirilen edebî eserlerde ve tüm folklorik ürünlerde olduğu gibi atasözlerinde de bu yüceltilen değerler ve unsurlarla ilgili pek çok örneğe rastlamaktayız. Bu örnek atasözlerinde, herşeyin zıttıyla anlam bulacağı, değer kazanacağı anlayışının ışığında, yüce değerler çoğu zaman, yerilen, tenkit edilen unsur ve davranışlarla birlikte, karşılaştırmalar yapılarak söylenmişlerdir.

² Pertev Naili Boratav, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul 1988, s.118.

§ Türk kültüründe yüceltilen değerlerin başında **vatan ve millet sevgisi** gelmektedir. Vatan Türk insanı için kutsaldır. Bu nedenle vatanını ve halkını sevmek, onları korumak, yüceltmek ve asla ayrılmamak düşüncesi erdemli olmanın başında gelir. Yine **birlik olmak** ve **beraber hareket etme** anlayışı ve düşüncesi Türk kültüründe önem verilen bir davranış şeklidir. Bu yüce duyguları Uygur atasözlerinde keskin ve vurucu ifadelerle görmekteyiz.

Altun çıkkan özge yerdin, tuğulup ösken öz yer yahşi. (*Altın çıkan yaban elden, doğup, büyüdüğün yer güzel.*)

Eldin ayrılıguçe, candin ayrıl. (*Vatanından ayrılana kadar, canından ayrıl.*)

Elge kılsañ yamanlık, tapalmaysen amanlık. (*Vatana kötülük yaparsan, iyilik-esenlik bulamazsın.*)

Altun kepestin tikenlik uva yahşi. (*Altın kafesten, dikenli yuva iyi.*)

Ayrılmığın élinidin, kuvvet kéter bélindin. (*Ayrılmayın ülkenizden, kuvvet gider belinizden.*)

El üçün ölseñ külüp öl. (*Vatan için öleceksen, gülerek öl.*)

Er öz élide yahşi, gül öz yéride (yahşi). (*Yiğit kendi vatanında, gül kendi yerinde güzel.*)

Ana yurtuñ aman bolsa, reñgiroyuñ saman bolmas. (*Ana vatanın aman olsa, reng-i ruyun sararmaz.*)

Erniñ gémi, elniñ gémi. (*Yiğidin derdi, ülkenin derdi.*)

El içi altun böşük. (*Vatanının içi altın beşik.*)

El bir peryad çekse, sen miñ peryad çek. (*Ülken bir feryat çekse, sen bin feryat çek.*)

Helikni söymigen hemmini söymes. (*Halkı sevmeyen kimseyi sevmez.*)

Elge koşulsañ er bolisen, eldin ayrılsañ yer bolisen. (*İnsanlara-(halkına) katılırsan yiğit olursun, halktan ayrılсан yer olursun.*)

Anisi taşlığan tayni böre yer, éli taşlığan erni gör (yer). (*Anasının terk ettiği tayı kurt, vatanın dışladığı yiğidi mezar yer.*)

Bağ mévisi bilen avat, yurt adimi bilen avat. (*Bağ meyvesi ile, yurt insanı ile abat.*)

Béşiñ kökke taqaşsa, helkiñni yultuz bil. (*Başın göğe yükselse, halkını yıldız bil.*)

Bulbul bağdin ayrılmas, adem yurtidin ayrılmas. (*Bülbül bağdan ayrılmaz, insan yurdundan.*)

Taşmu çüşken yéride eziz. (*Taş da düştüğü yerde ağırdır.*)

Suda bélikniñ izi yoq, vetensizniñ yüzi yoq. (*Suda balığın izi yok, vatansızın yüzü yok.*)

Bulbul çimenni söyér, adem vetenni söyér. (*Bülbül çimeni, insan vatanını sever.*)

Öz yurtuñ keyerde bolsa, cennet şu yerde. (*Öz yurdun neredeyse, cennet o yerde.*)

Vetendin yüz örügen nomustin öler. (*Vatandan yüz çeviren, namustan ölür.*)

Vetensiz kişi, naşsisiz bulbul. (*Vatansız insan, şarkısız bülbül.*)

Vetenge hıyanet, keçürgüsiz cinayet. (*Vatana ihanet, bağışlanmaz cinayet.*)

Tuğulğan yerniñ künimu issiğ, tünimu issiğ. (*Doğduğun yerin gündüzü de, gecesini de sıcak.*)

Yurttin ayrılmañ yurt qedrini bilisen. (*Yurttan ayrılınca yurt kadrini anlarsın.*)

§ Türkler tarih sayfasında yiğit ve kahraman bir millet olarak anılırlar. Tarihi şanlı, şerefle ve kahramanlık destanlarıyla dolu olan bir milletin yiğit ve yiğitlik anlayışı aslında bu makalemizin özünü teşkil eder. Türk destan kahramanları cesur ve savaşçı kimliklerinin yanında, aynı zamanda erdemli bir insanda bulunması gereken vasıflarıyla da örnek şahsiyetlerdir. Dolayısıyla bu anlayış Türk dünyası atasözlerinin hepsinde olduğu gibi Uygur atasözlerinde de geniş yer bulmuş, yiğidin üstünde taşınması gereken vasıflar vurgulanmıştır.

Zira; yiğit vatanını sever (*Bélik sudin ayrılmas, batur eldin ayrılmas*) ; yiğit korkusuz olur, mücadeleden kaçmaz, savaşmayı sever (*Baturluğ bilekte emes, jürekte.*) (*Yigitniñ zori ceñde biliner, atniñ zori kıyada biliner*) ; yiğit sözünden tanınır, bu yüzden doğru söyler, sözünden dönmez, yalandan kaçınır (*Yigit sözidin qaytmas, yolvas izidin.*) ; yiğit iyilik severdir (*Yigitniñ yigiti taşni ézip yağ çikırar, köñülni éritip dağ çikırar.*) ; yiğit namusludur, dürüsttür (*Ağriqni bus öltürer, yigitni nomus.*) vs.

Altunni otta sina, baturni meydanda (sina). (*Altını ateşte, yiğidi meydanda sina.*)

Batur düşmensiz bolmas. (*Bahadır düşmansız olmaz.*)

Baturluk bilekte emes, jürekte. (*Yiğitlik bilekte değil, yürekte.*)

Çehri bolmisa er bolmas. (*Öfkesi olmasa yiğit olmaz.*)

Batur çüşide düşmen körer. (*Bahadır düşünde düşman görür.*)

Toşkanni komuş öltürer, yigitni nomus (öltürer). (*Tavşanı kamış, yiğidi namus öldürür.*)

Baturluk bilekte emes, yürekte. (*Bahadırlık bilekte değil, yürekte.*)

Bélik sudin ayrılmas, batur eldin (ayrılmas). (*Balık sudan, yiğit vatanından ayrılmaz.*)

Baturğa bir ölüm, qorqunçaqqa miñ ölüm. (*Bahadıra bir ölüm, korkağa bin ölüm.*)

Yigit sözidin qaytmas, yolvas izidin. (*Yiğit sözünden dönmez, kaplan izinden.*)

Ölüm baturdin bézer, qorqkaqni ézer. (*Ölüm yiğitten bezer, korkanı ezer.*)

Qorqunçaq muradığa yetmes. (*Korkak muradına eremez.*)

Qorqunçaqta nomus yok. (*Korkakta namus yok.*)

Qorqunçaq öz sayisidin ürküydü. (*Korkak kendi gölgesinden ürker.*)

Quşqaçtin qorqqaq tériq tériyalmas. (*Serçeden korkan darı ekmez.*)

§ Tüm Türk dünyası atasözlerinde olduğu gibi Uygur atasözlerinde de dostluğun önemi vurgulanmış, hakiki dostun tanımı yapılmıştır. Kusursuz insan olamayacağı belirtilirken, gerçek dostun kusurları acı, belki ağlatarak, ancak arkadan değil yüzüne söyleyeceği ve zor günde belli olacağı hususları adeta, hayat tecrübesinin, birikimin sonucu verilen bir hayat dersi niteliğindedir.

Hemmidin qedirlik nerse – dostur. (*Herşeyden kıymetli olan dosttur.*)

Eyipsiz dost izdigen, dostsiz qalar. (*Kusursuz dost arayan, dostsuz kalır.*)

Yıraqtiki tuqqaqandin yékindiki dost yaqşı. (*Uzaktaki kardeşten, yakındaki dost iyi(dir).*)

Dost başqa qaraydu, düşmen ayaqqa. (*Dost başa, düşman ayağa bakar.*)

Dost jiglitip éytidu, düşmen – küldürüp. (*Dost ağlatarak, düşman güldürerek söyler.*)

Heğişki dost égir künlerde sinilar. (*Hakiki dost zor günde belli olur.*)

Dost köp, toğrisi az. (*Dost çok, hakikisi az.*)

Dost keyniñde mahtar, düşmen aldiñda mahtar. (*Dost arkandan över, düşman önünde över.*)

Dostniñ dostlığı kérek, hésapniñ – dürüslüğü. (*Dostun dostluğu, hesabın doğrusu gerek.*)

Yoldaş yolda sinilar. (*Yoldaş yolda sınanır.*)

Börimu dostığa keşet kılmaz. (*Börü dahi dostuna kötülük etmez.*)

Dostuñniñ az boluşidin korqma, vapasız boluşidin korq. (*Dostunun az olmasından korkma, vefasız olmasından kork.*)

Düşmenge céniñni berseñmu, siriñni berme. (*Düşmana canını versen de, sırrını verme.*)

Dost tinçlik tileydu, düşmen piçak bileydu. (*Dost esenlik diler, düşman bıçak biler.*)

Dost kiçkarsa kalma, düşmen kiçkarsa barma. (*Dost çağırınca kalma-durma, düşman çağırınca varma-gitme.*)

Ş Toplum içinde iyilere, iyilik yapanlara saygı gösterilirken, kötüler ise daima eleştirilirler. Atasözlerinde durum bundan farklı değildir. İyilerin muratlarına erecekleri, iyiliğin yerde kalmayacağı, iyilerin ve iyilik yapanların asla unutulmayacağı konuları sıkça vurgulanırken, buna karşılık kötülükten ve kötülerden uzak durulması, onlardan gelebilecek tehlikelere karşı dikkatli olunması gerektiği öğütlenmektedir.

Yaşşidin capa kelmes, yamandin vapa (kelmes). (*İyiden cefa, kötüden vefa gelmez.*)

Yaşşiniñ yaşşılığı téger tar yerde, yamanniñ yamanlığı téger her yerde. (*İyinin iyiliği dar yerde değer, kötünün kötülüğü her yerde değer.*)

Yaşşi köñül yerde kalmas. (*Temiz kalp yerde kalmaz.*)

Yamanniñ alkışidin yaşşiniñ karşışı uluğ. (*Kötünün alkışından iyinin bedduası yeğdir.*)

Yaşşi işka alkış yağar. (*İyi işe dua -alkış- yağar.*)

Tagdek altun bir yahşilikka erzimes. (*Dağ gibi altun bir iyiliği karşılamaz.*)

Yamandin yer kôrkar. (*Kötüden yer korkar.*)

Yaman qalar uyatqa, yahşi yéter muradqa. (*Kötü utanç içinde kalır, iyi muradına yeter.*)

Yahşini yahşi deseñ uyilar, yamanni yahşi deseñ mahtinar. (*İyiye iyi desen utanır, kötüye iyi desen övünür.*)

Yahşilikka yahşilik her kişiniñ işi, yamanliqqa yahşilik er kişiniñ işi. (*İyiliğe iyilik her kişinin işi, kötülüğe iyilik er kişinin işi.*)

Suniñ qedri ussuğanda biliner, yahşiniñ qedri ayrılğanda (biliner). (*Suyun kıymeti susayınca, iyinin kıymeti ayrılınca anlaşılır.*)

Yaman yoldaştin yalğuzluq yahşi. (*Kötü yoldaştan yalnızlık iyidir.*)

Yamanniñ yoli quruq, yahşiniñ yoli uluğ. (*Kötünün yolu kuru, iyinin yolu ulu.*)

Béşini silisa, qolini çişler. (*Başını okşasa, elini dişler.*)

Bir yahşilik miñ baladin qutkuzar. (*Bir tane iyilik, bin tane beladan kurtarır.*)

Bir yaman miñni yaman qilur. (*Bir kötü bini kötü yapar.*)

Yaşliqida yahşilik qilmığan qeriganda qattıqlik korer. (*Gençlikte iyilik yapmayan yaşlandığında zorluk çeker.*)

Kişige qilsañ yamanliq, tapalmaysen amanliq. (*Birine kötülük yapsan, esenlik bulamazsın.*)

İtqa nan berse qolni çişler. (*Köpeğe ekmek verse elini ısırır.*)

Yamañga gep qilsañ har almas. (*Kötüye söz söyleyen arlanmaz.*)

Yaman atağ bilen yaşıguçe, yahşi atağ bilen ölgen yahşi. (*Kötü nam ile yaşayınca kadar, iyi nam ile ölmek yeğdir.*)

§ Sosyal bir varlık olan insanın yaşadığı toplum içinde değer kazanması, saygı görmesi göstereceği doğru davranışlarla paralellik gösterir. **Dürüst** olmak, **yalan söylememek**, **ahlaklı**, **edepli** ve belki de hepsinden önemlisi **adaletli** olmak bu erdemli davranışlardan sadece birkaçıdır. Uygur atasözlerinde, bu saydığımız değerlerle birlikte yüz güzelliğinden ziyade, insanın iç güzelliğinin önemli olduğu, kalbi temiz olanın sözünün de doğru olacağı vurgulanmıştır. Sosyolojik olarak ele aldığımızda, kalp temizliğinin,

iç güzelliğinin insanın davranışlarına yansıtacağı ve diline, sözüne doğruluk katacağı anlayışı örf ve adetlerin gereği olduğu gibi dinî inancının da desteklediği bir esastır. Bu konudaki atasözlerinden bazılarını şu şekilde sıralayabiliriz.

Yüzün aķ bolģuće, diliñ aķ bolsun. (*Yüzün ak oluncaya kadar, kalbin ak olsun.*)

Dili birniñ tili bir. (*Gönlü birin-doğru olanın, dili bir-doğru.*)

Dili pakniñ işi pak. (*Kalbi temiz olanın, işi temiz.*)

Dili tođriniñ tili toğra, tili tođriniñ yolu (toğra). (*Gönlü doğrunun dili doğru, dili, doğrunun yolu doğru.*)

Dölet ketse ketsun, abruy ketmisun. (*Zenginlik gitse de, itibar gitmesin.*)

Ademniñ yüzige ķarima, sözige ķara. (*Adamın yüzüne bakma, sözüne bak.*)

Yiğit sözidin ķaytmas, yolvas izidin. (*Yiğit sözünden dönmez, kaplan izinden.*)

Rast iş kömülmes, yalđan iş yögelmes. (*Doğru iş gömülmez, yalan iş örtülmez.*)

Rast gepniñ tatlıķi az, yalđan gepniñ açķıķi (az). (*Doğru sözün tatlısı az, yalan sözün acısı az.*)

Sölitige ķarimay (bakmay), özige (sözige) ķara (bak). (*Böbürlenmesine bakma, özüne-sözüne bak.*)

Yalđançiniñ rast sözimu yalđan. (*Yalancının doğru sözü de yalan.*)

Yalđan éytķan tutular, rast gep ķılđan ķutular. (*Yalan söyleyen yakalanır, doğru söz söyleyen kurtulur.*)

Dereğ güzelliķi yaprak bilen, insan güzelliķi eğlak (bilen). (*Ağacın güzelliķi yaprak ile, insanın güzelliķi ahlak ile.*)

Tođri éşini yer, oğri béşini (yer). (*Doğru aşını , hırsız başını yer.*)

Eğlak-adem zinniti. (*Ahlak insanın hazinesi-süsü.*)

Edep-eğlak bazarda tépilmas, edepsizge héçkim ķétilmas. (*Edep, ahlak pazarda bulunmaz, edepsiz hiçkimse katılmaz.*)

Edepni edepsizdin ögen. (*Edebi edepsizden öğren.*)

- Egriniñ sayisimu egri. (*Eğrinin gölgesi de eğri.*)
Abruy altundin kımmet. (*Onur altından kıymetli.*)
Köñli tüzniñ işi tüz. (*Gönlü doğrunun, işi doğru.*)
Köñül kuştur, ehlak uvidur. (*Göñül kuştur, ahlak yuvadır.*)
Hayalılık kişi-bahalılık kişi. (*Hayâli kişi, değerli kişi.*)
Ademgerçilik kırımı. (*İnsanlık yaşlanmaz.*)
Adaşkanniñ eyibi yoq kaytip öyini tapsa. (*Yolunu şaşıranın ayıbı yok, dönüp evini bulduğunda.*)
Nomusuñni bergüçe, ceniñni ber. (*Namusunu verinceye kadar, canını ver.*)
Ademni adem kılgan-edep. (*İnsanı insan yapan edep.*)
Yilanniñ teşi yumşak içi zehir. (*Yılanın dışı yumşak, içi zehir.*)
Suda iz yoq, hayasızda yüz yoq. (*Suda iz yok, utanmazda yüz yok.*)
Hosuli bilen yer yaşsi, ehlaki bilen er yaşsi. (*Ürünü ile yer, ahlakıyla er güzel.*)
Halalniñ yoli bir, haramniñ yoli miñ. (*Helalin yolu bir, haramın yolu bin.*)
Adil bolsañ adem bolisen. (*Âdil olursan adam olursun.*)
Heq sözniñ tokmiği bar, yalğan sözniñ korkmiği (bar). (*Doğru sözün tokmağı var, yalan sözün korkusu var.*)
Heq bilen nahekiñniñ ariliği bir geric. (*Hak ile haksızlığın arası bir karış.*)
Heşiketniñ çirigini kötürgenniñ çoli köyer. (*Hakikatin ışığını kaldıranın, eli yanar.*)
Oğri oğriliğ kılsa padişah sorar, padişah oğriliğ kılsa kim sorar. (*Hırsız hırsızlık yapsa padişah –hesap- sorar, padişah hırsızlık yapsa kim -hesap- sorar.*)
Ovçiniñ miltiği bolsa, keyikniñ hudasi bar. (*Avcının tüfeği varsa, geyiğin Allah'ı var.*)
Huda bergen canni huda özi alar. (*Allah'ın verdiği canı Allah alır.*)

Halaldin nan tapsañ, koçığa çıķıp ye. (*Helal yolla etmek alsan, sokağa çıkıp ye.*)

Adil begniñ tuğkını yoķ. (*Adil beyin dostu yok.*)

Heķniñ rizķi neķ. (*Hakkın rızķı peşin.*)

Hemme işni oñ ķol ķılsa, altun üzük sol ķolğa sélinar. (*Bütün işi sađ el yapsa da, altın yüzük sol ele takılır.*)

Hemme ķişi anidin yalıñaç tuğular. (*Herkes anadan çıplak doğar.*)

Heķiķet ķilni ķiriķ yaridu. (*Hakikat kılı kırk yarar.*)

§ Uygur atasözlerinde akıl ve bilim sahibi olmanın üzerinde sıkça durulur.. Bilgili ve cahil çoğu zaman birlikte kullanılmış, kıyaslanmış “Nádân ile konuşmaktansa, ârif ile taş taşımak yeğdir” sözünde olduğu gibi bilgili insanın değerı ortaya konmuştur. Bilimin ve bilginin en büyük güc kaynağı olduğu, bilek gücü ile yenemediğini akıl ve bilim sahibi olarak yenebileciğin veciz şekilde belirtilmiştir.

Yine en kıymetli hazinenin, en büyük zenginliğin akıl olduğu üzerinde durulmuş, Bilgili insanın az ama öz, cahilin ise ölçüp biçmeden, sözün nereye gideceğini düşünmeden konuştuğu ifade edilmiştir. Bilen ile bilmeyenin aynı kefedede değerlendirilemeyecekleri anlayışıyla, sorup öğrenmenin, araştırmanın önemi ve bilgi sahibi olmadaki yeri sık sık vurgulanmıştır.

Alim – altundin ela. (*Âlim altından âla.*)

Adem balisiniñ bahası bilim bilen. (*İnsan oğlunun kıymeti bilim ile.*)

Köp bilgen az sözler, az bolsimu saz sözler. (*Çok bilen az söyler, az söylese de öz söyler.*)

Köp bilseñ az sözle. (*Çok bilsen de az söyle.*)

Puluñni köpeytkiçe, bilimiñni köpeyt. (*Paranı çoğaltuncaya kadar, bilimini çoğalt.*)

Pul tapķiçe eķil tap. (*Para buluncaya kadar, akıl bul.*)

Bilim erge ķanat. (*Bilim yiğide kanat.*)

Bilimsizniñ ķedri yoķ. (*Bilimsizin kıymeti yok.*)

Bilimsizniñ işi bir, bilimlikniñ işi miñ. (*Bilimsizin işi bir, bilimlinin işi bin.*)

Bilimlik bolsa kişi, kökke yéter béři. (*Bilimli olursa insan, göğe değer başı.*)

Bilimsiz ötken ömür, oti öçken kömür. (*Bilimsiz geçen ömür, ateşi sönen kömür.*)

Bilim – tügimes baylık. (*Bilim tükenmez zenginlik.*)

Bilim – tozumas baylık. (*Bilim eskimez zenginlik.*)

Bilimlikte nep tola, bilimsizde gep (tola). (*Bilimlide fayda, bilimsiz de söz çok.*)

Bilimlik alimni dost tutar, bilimsiz zalimni (dost tutar). (*Bilimli âlimi dost tutar, bilimsiz zalimi dost tutar.*)

Bilimlikniň köňli gülistan, bilimsizniň köňli göristan. (*Bilimlinin gönlü gülüstan, bilimsizin gönlü mezarlık.*)

Bilginiňni yoşursaň, puşaymanğa çalisen. (*Bildiğini gizlersen, pişman olursun.*)

Er kişiğe yetmiş hil hünér azlık kılar. (*Yiğide yetmiş çeşit hünér az gelir.*)

Ekillik özini eyibler, eçilsiz özgini. (*Akıllı kendini, akılsız başkalarını ayıplar.*)

Eçilsiz başniň derdini put tartidu (kötüridu). (*Akılsız başın derdini ayak çeker.*)

Bilimlik sözlise alkiş, bilimsiz sözlise çarğış. (*Bilimli konuşsa alkış, bilimsiz konuşsa beddua.*)

Köp oğuşan köp biler. (*Çok okuyan çok bilir.*)

Küçüňni bilikiňdin sina, eçliňni bilimiňdin (sina). (*Gücünü bileğinden sina, aklını biliminden sina.*)

Küçi bardin çorçkuçe, bilimi bardin çorç. (*Güçlü olandan korkuncaya kadar, bilimi olandan kork.*)

Kitap – bilim buliği, bilim – hayat çirigi. (*Kitap bilim kaynağı, bilim hayat ışığı.*)

Oğuşan oğul atisidin uluğ. (*Okumuş oğul atasından ulu.*)

Öginiş – bilimniň anisi. (*Öğrenmek bilimin anası.*)

Puluñğa işengüçe, aklıñğa işen. (*Parana inanıncaya kadar, aklına inan.*)

Soriğan bilim alar, uyalğan keyin çalar. (*Soran bilim alır, utanan sona kalır.*)

Eklı yaşta emes, başta. (*Akıl yaşta değil, başta(dır).*)

Sora – sora bilim aptu, oyla – oyla keyin çaptu. (*Sora sora bilim almış, düşüne düşünene sona kalmış.*)

Bilmigenni sorap bilgen alim bolur, bilmey turup sorimiğan zalim bolur. (*Bilmediğini sorup öğrenen alim olur, bilmediğini sormayan zalim olur.*)

Adem tildin kéter hayvan müñgüzdin. (*İnsan dilinden, hayvan boynuzundan gider.*)

Ekılsizge gep kıılmañ, taşka miñ kaçmañ. (*Akılsıza söz söylemeyin, taşa çivi çakmayın.*)

Ademniñ hösni baş bilen. (*İnsanın güzelliği baş ile.*)

Biliki çoñ birni yéñer, bilimi çoñ miñni yéñer. (*Bileği güçlü birini yener, bilimi güçlü binini yener.*)

Bilimsiz kişi – mévisiz dereñ. (*Bilimsiz insan meyvesiz ağaç.*)

Bilimdin artuğ baylık yoğ. (*Bilimden büyük zenginlik yok.*)

Bilimlik oylap sözler, bilimsiz kaynap (sözler). (*Bilimli düşünerek söyler, bilimsiz coşarak –düşünmeden- söyler.*)

Çiliçniñ küçidin çelemniñ küçi artuğ. (*Kılıcın gücünden kalemin gücü fazla(dır).*)

Şöhret izdigüçe, bilim izde. (*Şöhret arayacağına, bilim ara.*)

Su bilen zémin yaşnar, bilim bilen el yaşnar. (*Su ile zemin, bilim ile ülke gelişir –yeşerir-.*)

§ Kültürümüzde büyüğe saygı, küçüğe sevgi gösterilmesi gerektiği anlayışı eskiden beri varolan bir davranış şeklidir. Burada da büyüğe saygı küçüğe izzet gösterilmesi gerektiği, ana babasına saygı göstermeyenlerin yediklerinin haram olduğu gibi keskin ifadelere, ana babasının hayır duasını alanın beladan kurtulacağı, cennetin analarının ayaklarının altında olduğu gibi dinî kaynaklı atasözlerine sıkça rastlamaktayız.

Ata- anini baqqan kişi, oñ bolur daim işi. (*Ana babayı bakan kişi, sağlam olur daima işi.*)

Atmiř kün aç qalsañmu, atañni küt. (*Altmış gñn aç kalsan da babanı bekle.*)

Ana ayağıda cennet bar. (*Ana ayağında cennet var.*)

Çoñniñ bergini – Hüdaniñ bergini. (*Büyüğüñ verdiği, Allah'ın verdiği.*)

Çoñ izzet kılsa, kiçik hizmet kılar. (*Büyük izzet kılsa, küçük hizmet kılar.*)

Atisini tonumiğanniñ yéğini haram. (*Babasını tanımayanın yediği haram.*)

Ata-ana duası otqa, suğa paturmas. (*Ana baba duası ateşe suya batırmaz.*)

Ş Geçimini temin etmek, ihtiyaçlarını karşılayabilmek, için bütün insanların çalışması gerekir. Bunu sorumluluklarını bilmek, üstüne düşen görevleri yerine getirmek olarak da ifade edebiliriz. Uygurlar da bu hususta kendilerine özgü pek çok atasözü söylemişlerdir. Bunların özü emek vermenin, çalışmanın elzem olduğu üzerine kurulmuştur.

Emgeknin neni tatlıq, hurunin ceni (tatlıq). (*Emeğin ekmeği tatlı, tembelin canı tatlı.*)

Tirişçanniñ izi-baylıq, hurunniñ izi-saylıq. (*Çalışkanın izi zenginlik, tembelin izi gölgelik.*)

Tirişçanniñ dili huş, hurunin beli boş. (*Çalışkanın gönlü hoş, tembelin derecesi boş.*)

Tirişçan işlep yer, hurun çişlep yer . (*Çalışkam çalışıp yer, tembel dişleyip yer.*)

Kembegellik eyib emes, hurunluq eyib. (*Fakirlik ayıp değil, tembellik ayıp.*)

Hurunğa étizniñ qiri tađ körüner. (*Tembele tarlanın kenarı dağ görünür.*)

Hurunniñ bahanesi köp, anarniñ danisi (köp). (*Tembelin bahanesi çok, narın tanesi çok.*)

Hurunniñ etisi tüğimes. (*Tembelin yarını(bahanesi) tükenmez.*)

Ücme piş- ağzıma çüş. (*Dut piş ağzıma düş.*)

İşçanniñ néni köp, hurunniñ gémi (köp). (*Çalışkanın ekmeği çok, tembelin gamı çok.*)

İşçan méhnnettin küler, hurun aç kélip öler. (*Çalışkan işten güler, tembel aç kalıp ölür.*)

İşçanniñ yatkusı kelmes, hurunniñ kópkişi (kelmes). (*Çalışkanın yatması gelmez, tembelin kalkması gelmez.*)

İşçan kılıdu çölni bağ, hurun kılıdu bağıni dağ. (*Çalışkan çölü bağ yapar, tembel bağı çorak –çıplak- yapar.*)

İşçan eşini yer, hurun béşini (yer). (*Çalışkan aşını, tembel başını yer.*)

Yazda hurunluk kılsañ, kışta tilemçilik kılisen. (*Yazın tembellik edersen, kışın dilencilik yaparsın.*)

§ “Soran yanılmamış” sözünün ışığında Uygur atasözlerinde de sorup öğrenmenin önemine değinilmiş, bu yolla doğru yolun bulunacağı ifade edilmiştir.

Yol sorığan yoldin azmas. (*Yol soran yoldan çıkmaz.*)

Yol sorımay yolğa çüşme. (*Yol sormadan yola çıkma.*)

Sorap – sorap Mekkini tépiptu. (*Sora sora Mekke 'yi bulmuş.*)

Bilmeslik eyib emes, ögenmeslik eyib. (*Bilmemek ayıp değil, öğrenmek ayıp.*)

§ Uygur Türkleri yukarıda sıraladıklarımızdan başka; Hayasızda vapa yok, vapasızda haya yok. (*Utanmazda vefa yok, vefasızda utanma yok.*), Düşminiñ ölse haza tutma, vapasızdin dost tutma. (*Düşmanın ölünce yas tutma, vefasızdan dost tutma.*) “**vefalı olmak**” ; Yolğa çıksañ seher çık. (*Yola çıkacaksan seher vakti çık.*), Ağzi köygen sunımu puvlep içer. (*Ağzı yanan suyu da üfleyerek içer.*) “**tedbirli olmak**” ; Ölgenniñ eyibini koçilima. (*Ölenin ayıbını karıştırma.*) “**arkadan konuşmamak**” vb gibi pek çok konuda atasözüne sahiptir.

SONUÇ:

Atasözü ile ilgili tanımlamalar yapılırken, örneklerden de anlaşılacağı üzere, tariflerin hareket noktası ve temel sebebi “Toplumun hayat anlayışı, yargısı” olmuştur.³

Türklerin gerek İslam dininin, gerekse daha eski dönemlerden bugüne taşımış oldukları örf, adet ve geleneklerinin etkisiyle, geliştirmiş oldukları, bir takım davranış ve yüceltilmiş değerlerin, yüzlerce yıllık bir dönemde meydana getirdikleri edebiyat ve folklor ürünleri içerisinde önemli bir unsur olarak yer aldığını görmekteyiz.

Bu yüceltilmiş değerlerin önemi; -dürüstlük, adaletli olmak, iyilik sever olmak, büyüklerle saygı göstermek, vatanını sevmek vd. - Türk insanın karakteristik özellikleri olarak sadece Uygur atasözlerinde değil, tüm Türk dünyası atasözlerinde vurgulanmıştır. Zira bunlar Türk insanın mayasında olan –özünü teşkil eden- vasıflardır.

Tarih ve coğrafya koşullarının milletler üzerindeki etkisine rağmen, aralarında ortak dil ve kültür birliği bulunan Türkiye Türkleri ve Uygur Türkleri atasözlerinin büyük bir benzerlik gösterdiğini görmekteyiz.

Yaşsılıkça yaşsılık her kişiniñ işi, yamanlıkça yaşsılık er kişiniñ işi.

İyiliğe iyilik her kişinin kârı, kötülüğe iyilik er kişinin kârı. ÖA. 300/1317

Bilmeslik eyib emes, ögenmeslik eyib.
Bilmemek ayıp değil, öğrenmemek ayıp. ÖA. 177/500

Eyipsiz dost izdigen, dostsız kılar.
Kusursuz dost arayan, dostsuz kalır. ÖA. 337/1582

Hatta atasözlerindeki bu benzerlik, biraz daha genişletecek olursak, geçmişten günümüze tüm Türk Dünyası için de geçerlidir.

Ayrılgan qoyını böri yer. **Uyg.** ~ Sürüden ayrılanı kurt kapar. **Trk.** ~ Bölingänini böri yer, ayrılgänini ayıq yer. ; Köpdän ayrılgänini böri yer. **Özb.** ~ Kütüvden ayrılgan qoydı böri cutar. **Kzk.** ~ Sürüden ayrılan goynı gurt alar. **Tkm.** ~ Bölüngöndü börü ceyt. **Krg.** ~ Sürüden ayrılan goyunu gurd yeyer. **Azr.** ~ Sirivden ayrılganı börü aşar. **Kmk.** ~ Ayırılıgandı ayuv

³ Ali Öztürk, *Türk Anonim Edebiyatı*, İstanbul 1986, s.257.

yer, bölüngen di böri yer. **Nog.** ~ Sürüden ayrılgannı börü yer. **Kır-Ta.** ~ Tuoraabıtı turaah siir, bıralıybıtı bırdah siir. **Sah.**

Dost başka karaydu, düşmen ayaqqa (~putğa). **Uyg.** ~ Dost başa bakar, düşman ayağa. **Trk.** ~ Dost başgä bākār, duşmān — āyāqkā (garaydı). **Özb.** ~ Dos basına karaydı, duspan ayagına karaydı. **Kzk.** ~ Dos başka karayt, düşman ayakka karayt. **Krg.** ~ Duşpan ayakka, dos baska karar. **Nog.** ~ Dos basga, düşman ayakga karar. **Kmk.** ~ Dus başka, düşman ayakka bağar. **Kaz.**

Ortak bir kültür birikimine sahip, tüm Türk dünyası atasözlerinde olduğu gibi Uygur atasözleri de, öğretici olma özelliği ile günümüz insanlarına öğütler vermekte, geleceğe ışık tutmaktadır. Söylemek istediklerini *veciz, keskin ve hikmet dolu* ifadelerle en kısa yoldan ifade etmişlerdir.

Taşmu çüşken yéride eziz. (*Taş da düştüğü yerde ağırdır.*)

Bulbul çimenni söyér, adem vetenni söyér. (*Bülbül çimeni, insan vatanını sever.*)

Bélik sudin ayrılmas, batur eldin (ayrılmas). (*Balık sudan, yiğit vatanından ayrılmaz.*)

Atasözlerinde anlatımı zenginleştirmek, daha etkili kılmak, vurguyu arttırmak amaçlarıyla olsa gerek zıt unsurlardan istifade edilmiştir: İyi-kötü, dost-düşman, bilgili-cahil vb.

Ekillik özini eyibler, **ekilsiz** özgini.

Dost tinçlik tileydu, **düşmen** piçak bileydu.

Yamanniñ yoli kuruq, **yaşiniñ** yoli uluğ. vb.

Zor yaşam koşullarında yoğrularak olgunlaşan Türk milleti edinmiş oldukları bir takım tecrübeleri gelecek nesillere aktarmak için bugün atasözü dediğimiz özlü sözlere başvurmuştur. Uygur atasözlerinde bu tecrübelerin gelecek nesillere aktarıldığı pek çok örneğe rastlıyoruz.

Ana yurtuñ aman bolsa, reñgiroyuñ saman bolmas. (*Ana vatanın aman olsa, reng-i ruyun sararmaz.*)

Altun kepestin tikenlik uva yaşı. (*Altın kafesten, dikenli yuva iyi.*)

Altunni otta sina, baturni meydanda (sina). (*Altın ateşte, yiğidi meydanda sina.*)

Tikenniñ zehiri teşida, düşmenniñ zehiri içide. (*Dikenin zehiri dışında, düşmanın zehiri içinde.*)

Sorap – sorap Mekkini téiptu. (*Sora sora Mekke'yi bulmuş.*)

İçken suyuñni aççık déme, yatқан yériñni kıttık déme. (*İçtiğin suya acı, yattığın yere sert deme.*)

Sanıyorum, Uygur atasözlerindeki bu yüceltilen değerleri açıklamak için verdiğimiz örneklere, Türk Dünyasının her coğrafyasında rastlamamız mümkündür. Bu husus üzerinde daha geniş kapsamlı çalışmaların yapılması gerektiği muhakkaktır.

KISALTMALAR

ÖA. Ömer Asım Aksoy, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 1991.

Uyg.	Uygur
Trk.	Türkiye Türkleri
Özb.	Özbek
Kzk.	Kazak
Tkm.	Türkmen
Krg.	Kırgız
Azr.	Azeri
Kmk.	Kumuk
Nog.	Nogay
Kır-Ta.	Kırım Tatar
Sah.	Saha

KAYNAKÇA

Aksoy, Ömer Asım, *Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü 1*, İnkılâp Kitapevi, İstanbul, 1991.

Azmun, Yusuf, “Türkmen Halk Edebiyatı Hakkında”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1966, s.32-83.

Boratav, Pertev Naili, *100 Soruda Türk Halk Edebiyatı*, İstanbul 1988.

Çelik, Ülkü, *Kırgız Atasözleri*, Ankara 1995.

Çeneli, İlhan, “Kumuk Atasözlerinden Örnekler”, *Türk Kültürü*, S. 252, 1984, s.263-267.

Doğan, Levent, “Kırgızistan Atasözleri Kırgız Atasözlerinin Sınıflandırılması”, *Türk Kültürü*, S.447, s.407-424.

Ebey, Abdurrahman ; İmin, Eşmet, *Uygur Helk Mağal-Temsilliri I-II*, Şincan Helk Neşriyatı, Urumçi, 2006.

Eliyeva, M. ; Erşidinov, B. vd., “*Mağal ve Temsiller*”, Uygur Folklorinin Antologiyasi, Kazakistan SSR Nauka Neşriyatı, Almuta-1988.

Göksan, Ayhan, “Türk Dünyası Atasözleri I, Azerbaycan Atasözleri”, *Reşit Rahmeti Arat İçin*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, 1996, s.248-258.

Hémit, Alim ; Tursun, Aygöl, *Uygurçe-Henzuçe Uygur Helk Mağal-Temsilliri*, Milletler Neşriyatı, Beycin 2006.

Hemrayev, M. K.; Levin, Yu. İ., *Uygur Mağal ve Temsilliri*, Moskva 1981.

Hudayberganav, Saidahmad ; Afzalav, Mansur ; İbrahimov, Sabircan, *Özbek Halk Makalları*, Gafur Gulam Neşriyatı, Taşkent, 1978 .

Kuspangalılı, Orayhan, *Makal-Meteller*, Almatı, 1997.

Öztürk, Ali, *Türk Anonim Edebiyatı*, İstanbul 1986.

Muallimoğlu, Nejat, *Deyimler, Atasözleri, Beyitler ve Anlamdaş Kelimeler*, Muallimoğlu Yay., İstanbul 1983.

Mümin, Abdulla, *Türkçe-Uygurçe Lugat*, Milletler Neşriyatı, Şincan, 1988.

Necipoviç Necip, Emir, *Yeni Uygur Türkçesi Sözlüğü*, (Çev.: İklil Kurban), TDKYayımları, Ankara, 1995.

Oğuz, M. Öcal, *Türk Halk Edebiyatı El Kitabı*, Ankara 2004.

Öztopçu, Kurtuluş, *Uygur Atasözleri ve Deyimleri*, Doğu Türkistan Vakfı Yayınları, İstanbul, 1992.

Pezyulla, Enver, *İngilizçe-Uygurçe Luget*, Şincan Helk Neşriyatı, 1988.

Rehim, Mehemmet, *Uygur Helk Mağal-Temsilliri*, Şincan Helk Neşriyatı, 1979.

Sadbakasov, G.; Kibirov, Ş., *Uygur Mağal-Temsilliri*, Alma-Ata, 1978.

Sartékin, Eziz Atavulla, *Uygur Helk Mağal-Temsilliri*, Şincan Üniversitesi Neşriyatı, Urumçi, 2007.

Sırgabek, Şambayev, *Kırgızsko-Russkie Poslovitsı Pogovorkilzreçeniya*, İzdatelstvo Mektep, Frunze, 1979.

Usupbekov, Şarşeke, *Kırgız Makal-Lakaptarı*, Frunze-Kırgızistan, 1982.

Ülker, Hasan, “Nogay Atasözlerinden Örnekler”, *Türk Kültürü*, S.413, 1997, s.531-539.

Vasilyev, Yuriy; Kirişçioğlu, M. Fatih, Gülsüm Killi, *Saha (Yakut) Halk Edebiyatı Örnekleri*, Türk Dil Kurumu Yayınları, Ankara, 1996.